

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻ Մ. Թ. Ա. III ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (2004-2005թթ. պեղումների նախնական արդյունքներ)

Աշոցքի սարահարթի հյուսիս արևմուտքում սարերով գոտևորված մի քանի կիլոմետր շառավիղով հարթության վրա իշխում են կենտրոնում բարձրացող երկու սարեր՝ Մեծ Մեպասարը և Փոքր Մեպասարը: Ախուրյան գետը բաժանում է սարերն ու նրանց հարավային լանջերին փոված համանուն գյուղերը: Հարթության հյուսիսային սահմանով արևելք-արևմուտք ձգվող սարերի վրա վանակատի ելքերով հայտնի Ալվո-րիկի (Յենի-յու) բնակավայրն է՝ իրարից հեղեղատով բաժանված կիկլոպյան երկու ամբոցներով, հարավ-արևմուտքում՝ Ամասիայի մ.թ.ա. III հազարամյակի հնավայրը:

1998թ. Աշոցքում իրականացված հնագիտական հետախուզության ժամանակ (Լ.Եգանյան, Հ. Խաչատրյան) Փոքր Մեպասարի (բարձր. 2053մ) գագաթին հայտնաբերվեցին կիկլոպյան ամբոցի մնացորդներ, Մեծ Մեպասարի (հյուսիսային լայնության 41° 03' 12" արևելյան լայնության 43° 49' 00", բացարձակ բարձրությունը 2081մ) լանջերին և գագաթի հարթության վրա՝ կառույցների հետքեր, սարից արևմուտք և հյուսիս փոված դաշտերում՝ վերգետնյա հարուստ նյութ (քարիդարյան գործիքներ, վաղբրոնզիդարյան և միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ): Մեծ Մեպասարի վրա հայտնաբերվեց բնակավայր, որը զբաղեցրել է գագաթի երկարությամբ արևելքից արևմուտք ձգվող 1հա հարթությունը:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներին մերձակա գյուղերի դաշտերի ռոռզումն ապահովելու նպատակով Մեծ Մեպասարի գագաթին կառուցված ջրամբարի շինարարությամբ հնավայրի արևմտյան կեսը հիմնովին ավերվել է: Արևելյան կեսում նկատելի են բնակավայրի հետքերը՝ մակերեսին ուրվագծվող շրջանաձև ու ուղիղ պատերով: Վերգետնյա խեցեղենը հիմնականում վերաբերում է մ.թ.ա. III հազարամյակին: Հարթության արևելյան մասում «Դարի սուրբ» սրբատեղին է:¹ Մատուռն արևելյան արսիդով ուղղանկյուն սրահ է, որի արտաքին պատերին զուգահեռ երևում են ավելի վաղ կառույցի հետքեր:² Ներսում արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, երկու ուղղանկյուն ծածկասալերով դամբարան է, որի արևելյան կողմում ստելյա է՝ հետագայում փորագրված խաչով:

Մեծ Մեպասարում հետախուզական պեղումներ սկսվեցին 2004թ.³ Աշխատանքներն ընթացան հնավայրի երեք տարբեր հատվածներում: Նախ պեղվեց հուշարձանի արևմտյան կողմում ջրատարի համար փորված և չօգտագործված խրամատի մեջ բացված կիսավեր մշակութային շերտը: Բացվեցին կացարանի արևելյան պատից պահպանված 2-3 շարք և հարավային պատի հետ անկյուն կազմող հատվածը: Պատերը շարված էին ճեղքված բազալտից տափակ քարերով: Արևելյան պատի տակ բացվեց 3,80մ երկարությամբ 50 սմ լայնությամբ մաստաբա՝ տափանված հատակից 30 սմ բարձր: Նշված պատից հարավ՝ նույն գծի վրա, բացվեց ավերված մեկ այլ ուղղանկյուն կացարանից պահպանված պատի հատված: Գտնվեցին վաղբրոնզիդարյան խեցեղենին բնորոշ սև փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով, պարույրազարդ

¹ Լ. Եգանյան, Մեպասարի վաղբրոնզիդարյան բնակավայրի պեղումները, ՇՊՄԺ հանրապետական VI գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 8-9:

² Մատուռի հողե հատակի վրա մինչև 2004թ. հատակ երևում էին մանր քարերով եզրագծված սալարկղային թաղումները: 2005թ. հատակը պատել են սալաքարերով՝ նախնական տեսքով բողմներով մատուռի կենտրոնում գտնվող դամբարանը: Մի քանի դամբարան մնացել է սալահատակի տակ, իսկ երկուսը թեև շաղախով ծեփվել են, սակայն կողասալերի բարձր դիրքի շնորհիվ մնացել են սալահատակից բարձր:

³ 2004թ. պեղումներն իրականացվեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Տեր -Ներսիսյանի անձնական միջոցներով:

կարասի և գավաթների բեկորներ, վանակատից նետասլաք, մանգաղի ներդիր, բրոնզից օղակաձև ականջօղ և միջնադարյան ապակյա ապարանջանի բեկոր: Ակնհայտ է, որ տարածամանակյա նյութերը կողք-կողքի են հայտնվել բազմաշերտ բնակավայրի ավերման պատճառով:

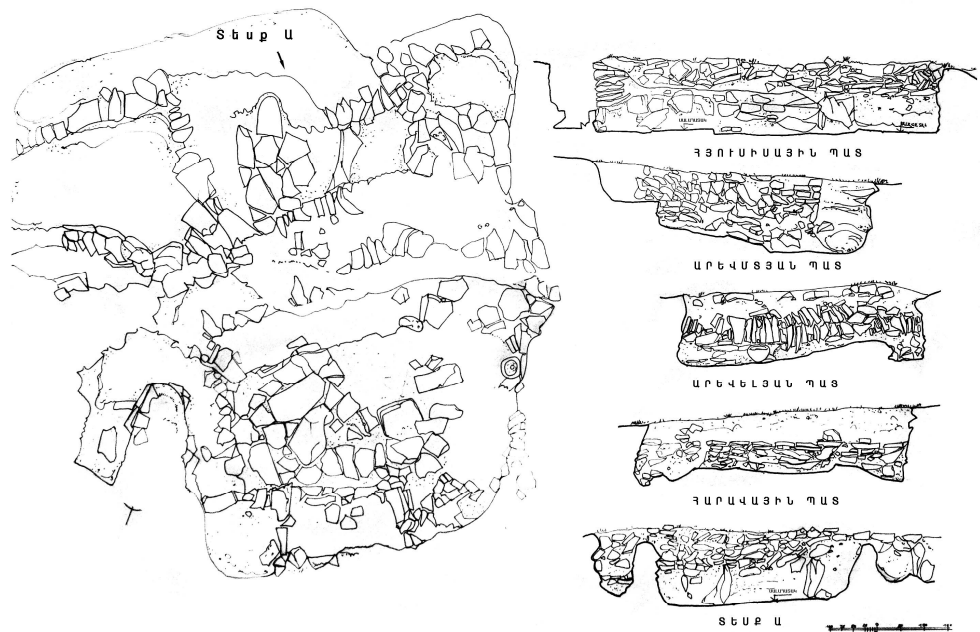
Հուշարձանի սահմանները և շերտագրությունը պարզելու նպատակով 2x2 մետրաչափ խրամատներ դրվեցին սարի հարավային լանջին և գազաթի հարթության վրա: Առաջին խրամատի վերին շերտից գտնվեցին մ. թ. ա. III հազարամյակին բնորոշ խեցեղենի բեկորներ: Մեկ մետր խորության վրա բացվեց մայր հողը:

Երկրորդ խրամատը դրվեց գազաթի հարթության հյուսիսային հատվածում՝ արևելք-արևմուտք ուղիղ պատի երկայնքով: Բացվեցին իրար վրա նստած, տարբեր ժամանակաշրջանների պատերի մնացորդներ, ինչպես նաև ինչ-որ կառույցի պատի և սալահատակի հատված: 1,2 մ հզորությամբ մշակութային շերտի վերին հորիզոնից հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են վաղ բրոնզի և վաղ միջնադարի, իսկ հատակի վրա գտնվածները՝ վաղ բրոնզի դարաշրջաններին:

Յրրորդ խրամատը դրվեց հարավ-արևմտյան լանջի արհեստական դարավանդին՝ 35° թեքություն ունեցող հարթակի վրա, լանջի այս հատվածով մոտ 15 մ ձգվող պատի երկու կողմերում: Կիկլոպյան շարվածքով պատից պահպանվել է միայն մակերեսով զնացող մի շարքը: Մշակութային շերտի հզորությունը 60սմ է: Այստեղ գտնվեցին բարձրակարգ և խոհանոցային խեցեղենի բեկորներ, որոնք բոլորն էլ վերաբերում են վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Չորրորդ խրամատը դրվեց սարի հյուսիսային լանջին, որտեղից գտնվեցին վանակատի արտեֆակտեր և վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի բեկորներ:

Մ Ե Ծ Ս Ե Պ Ա Ս Ա Ր . Բ Ն Ա Կ Ա Վ Ա Յ Ր .
Գ Ա Տ Ա Կ Ա Գ Ի Ծ

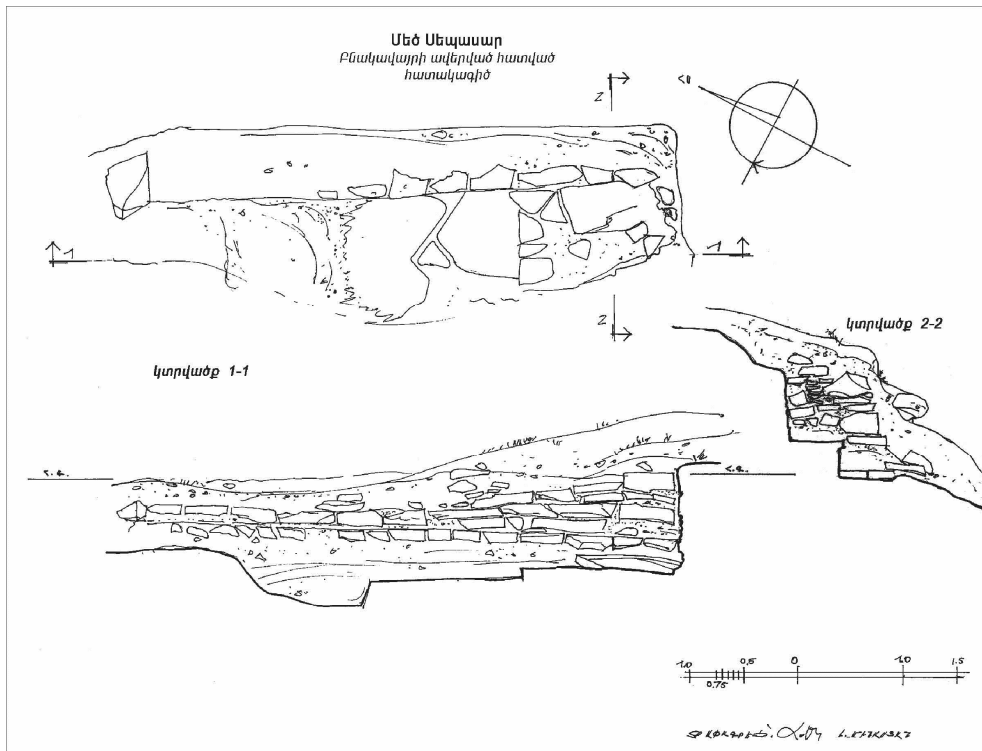

Հնավայրի արևմտյան կեսում պեղվեց մի կառույց, որի պատերի շրջանաձև ուրվագիծն ընթերցվում էր մակերեսին: Բացվեցին բազալտե քարերի անկանոն շարքերով միջնադարյան կառույցի պատերը և դրանց վերաբերող սալահատակը, որի տակ, 50 սմ հողաշերտից հետո բացվեց միջին մեծության գետաքարերով կիպ շարված մեկ այլ հատակ: Մրա տակ՝ կարմրավուն հրաբխային խարամի հետ խառնված կավանման

հողի վրա, բացվեցին իրար մեջ դրված տարբեր չափերի, լավ թրծված, բարակ և նուրբ խեցիով, փայլեցված մակերեսով սաջերի, կարմիր արտաքինով ու աստառով, խորակոս քառանկյուն և սակրածև նախշերով ամանի, ինչպես նաև սև, փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով խեցեղենի բեկորներ, որոնք վերաբերում են մ.թ. ա. III հազարամյակին: Պեղումները ցույց տվեցին, որ վաղբրոնզիդարյան հատակի հետ կապվող պատերը մնացել են վաղ միջնադարում վերակառուցված շինության տակ:

2005թ. պեղումները ծավալվեցին բնակավայրի հյուսիսային և հարավ-արևմտյան հատվածներում:⁴ Պեղված հատվածները միացնելու և մեկ համալիր ստանալու նպատակով դրվեց երկու քառակուսի. առաջինը՝ կտր կացարանի արևելյան պատին կից, երկրորդը՝ քիչ հյուսիս-արևելք՝ ներառելով նախորդ տարի խրամատի մեջ բացված պատը: Բացվեց վաղ միջնադարյան կառույց՝ որի իրար պատկից սենյակները բացվում են նույն միջանցքի մեջ: Վաղ բրոնզիդարյան շերտ պահպանվել է սենյակների և միջանցքի տարբեր հատվածների հատակի տակ:

Հարավային սենյակի տարբեր հատվածներում բացվեցին մ.թ.ա. III հազարամյակի բնակավայրից պահպանված սալահատակների, վարդագույն հրաբխային խարամի վրա կավով տափանված հատակների և հյուսիս-հարավ ձգվածությամբ պատի որոշ հատվածներ: Նույն ժամանակաշրջանի հատակ բացվեց նաև հարավային սենյակից միջանցք տանող հատվածում: Միջանցքի մեջ, 1,5 մ խորության վրա, բացվեց սալահատակի հատված, որի վրա դրված կառույցի արևելյան պատից պահպանվել է ստորին երկու շարքը: Հատակին վերաբերող պատն այնուհետև թողնվել է հաջորդ սալահատակի տակ: Պատի և սալահատակի անկյունում, ինչպես նաև հատակի տակ գտնված նյութերը նույնն են՝ մ.թ.ա. III հազարամյակին բնորոշ կարմիր աստառով և սև փայլեցված արտաքինով խեցեղեն: Այս սենյակի արևելյան պատի տակ պահպանված մ. թ. ա. III հազարամյակի հատակի վրա դրված միջնադարյան կառույցի արևելյան անկյունում՝ գտնվեց երկրորդական օգտագործմամբ դրված նավածև աղորիքի բեկոր:

⁴ 2005թ. պեղումներն իրականացվեցին Projecte Discovery հիմնադրամի դրամաշնորհով:

Մեկ այլ աղորիք և կավե օջախի ուղք գտնվեցին հյուսիսային պատի մոտ քարերով շարված օջախի կողքին, սև փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով խեցեղենի, մանր եղջերավոր անասունների ոսկորների և օխրայի փոքր կտորների հետ: Այսպիսով, հարավային սենյակում առաջին շինարարական հորիզոնից պահպանվել է արևելյան պատի ստորին երկու շարքը և սալահատակը:

Հյուսիսային սենյակի սալահատակի վրա բացվեց թեքությամբ ընկած գերան, որի հիմքը սալահատակի տակ էր: Բնակարանի ավերման ժամանակ գերանը մնացել է 50 սմ հողաշերտի տակ, որի վրա հետագայում դրվել է միջնադարյան կառույցի պատը: Այստեղ մ.թ.ա. III հազարամյակի խեցեղենի հետ գտնվեց ոսկորից քերիչ:

Միջանցքից հյուսիս-արևմուտք բացվեց վաղբրոնզիդարյան կառույցից պահպանված կավածեփ, քիչ զոգավոր հատակ: Հատակի վրա բացվում է օջախ-կրակարանի բերանը: Օջախի արևմտյան կողմում աղեղնաձև շարված մի քանի փոքր քարերի վրա բարակ մոխրաշերտ էր: Հատակին գտնվեցին մանր եղջերավոր անասունի ծնոտ, սև փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով, դարչնագույն արտաքինով և աստառով կարասների բեկորներ, հարավային հատվածում՝ կողք-կողքի դրված սեպաձև փոքրիկ կոկիչ և ձկան խեցի: Օջախից հարավ-արևմուտք գտնվեցին սև փայլեցված կարասի բեկորներով փակված հինգ մույնատիպ գավաթներ՝ նստուկները մասամբ կավածեփ հատակի մեջ: Այս հատակից 20 սմ բարձր դրվել է վաղ միջնադարյան կառույցի արևելյան պատը: Հատակի և պատի հիմքի միջև մնացած մշակութային շերտից գտնված խեցեղենի բեկորները և մանր եղջերավոր անասունի ոսկորները վերաբերում են վաղ բրոնզի դարաշրջանին: Կավածեփ հատակն ավարտվում է նշված պատին զուգահեռ դրված, փոքր գետաքարերով շարված պատի տակ: Երկրորդ պատն ու հատակը համաժամանակյա են և վերաբերում են մ. թ. ա. III հազարամյակին: Դա հաստատվում է և հատակի տակ թողնված օջախի, և հատակին գտնված նյութերի տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ ձևառևակառուցական առանձնահատկություններով (սև փայլեցված արտաքին, կարմիր աստառ, դարչնագույն արտաքին և աստառ, երկատված և խուլ ունկեր, իրանի մի կողմում ոճավոր թռչնազարդի գուգակցված պարույրներ և համակենտրոն շրջաններ, ռեյեֆ ներճկված և զծային նախշազարդ վզի տակ): Վերակառուցման ժամանակ պատի այդ փոքր հատվածը ներառվել է հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք ուղղությամբ դրված նոր պատի մեջ, որից պահպանված կուպտատաշ, միջին մեծության քարերով շարված արևելյան երեսը հարավ-արևելյան անկյունում մասամբ նստած է բրոնզիդարյան պատի վրա: Հատակից 30 սմ բարձր, գտնվեց քարե կուռք, որը վերաբերում է այս հորիզոնին:

Հատակի ձևը, ամանի մեջ կրակի հետքերը, հատակին գտնված անասունի ոսկորների և միևնույն ամանի բեկորների հատակի տարբեր մասերում գտնվելը, մոխրաշերտի առկայությունը կառույցի ծիսական բնույթի մասին են վկայում: Սակայն միայն հետագա պեղումներով կպարզվեն կառույցի չափերը, բնույթը և դրանց հետ կապված տարաբնույթ այլ հարցեր:

Մեծ Սեպասարի վաղբրոնզիդարյան շերտը թեև պեղման մեծ տարածք չի ընդգրկում, խիստ ավերված է և պահպանված է հատվածաբար, սակայն բավական հարուստ է դարաշրջանի մշակույթի ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն ներկայացնող նյութով:*

Մոտ 50 սմ հզորությամբ վաղբրոնզիդարյան շերտը համասեռ չէր: Վերին հորիզոնը՝ սալահատակի վրա մոխրախառն հող էր, ստորինը՝ սալահատակից ցած, հրաբխային խարամի կարմրավուն փշրանքներով հարթեցված և կավով տափանցված հատակ, իսկ որոշ հատվածներում էլ՝ միայն մայր հողը: Սարի տարբեր հատվածներում դրված խրամատների ստուգողական պեղումները ևս հաստատում են, որ բնակավայրը հիմնվել է գագաթի հարթության վրա: Շերտագրական տվյալները փաստում են, որ բլուրը բնակեցված է եղել սկսած մ. թ. ա. III հազարամյակից: Վերակառուցում է ունեցել և վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում, և վաղ միջնադարում: Այս իսկ պատճառով էլ բրոնզիդարյան խեցեղենը հայտնվել է և մակերեսին, և վաղ միջնադարյան շերտում:

* Պեղված մոտ 30 քառ. մակերեսով և 50սմ հզորությամբ վաղբրոնզիդարյան շերտից հազարից ավելի ամբողջական և բեկորային իրեր են հայտնաբերվել:

Մեծ Մեպասարի մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթը հիմնականում ներկայացնում է խեցեղենով. առավելապես վարդագույն աստառով և սև փայլեցված արտաքինով, ինչպես նաև վարդագույն արտաքինով և աստառով ամաններ՝ ամբողջական և բեկորային: Հայտնաբերվել են կարասներ, գավաթներ, թասեր, խուփերի, օջախների հեմակների բեկորներ: Ինչպես բարձրակարգ, այնպես էլ խոհանոցային խեցեղենի բեկորների և ճեղքված մասերի վրա նկատելի են սև հետքեր: Հռոմի CISTeC, Research Center on Cultural Heritage University of Roma la Sapienza լաբորատորիայում կատարված անալիզները ցույց են տվել, որ ամանները վերականգնելու համար օգտագործվել է բիտում՝ բնական նավթ: Նույնիսկ հասարակ խեցեղենի վերականգնման համար բնական նավթի օգտագործումը նշանակում է, որ հումքը տեղական էր, հանքավայրը՝ մոտ: Գտնված հարուստ ու բազմազան խեցեղենը ենթակա է ամբողջական և մասնակի վերականգնման,* որը հնարավորություն է տալիս ներկայացնել կավանոթների ձևերի բազմազանությունը:

Կարասները եռամաս են, ունեն սև փայլեցված մակերես, կարմրավուն, անփայլ աստառ, լայն բերան, քիչ ետ ճկված շուրթ, կարճ վիզ: Նստուկները փոքր են և տափակ, իրանը՝ երկթեք: Շուրթը վզին է միանում գույգ հակադիր երկատված ունկով: Ամանի մի կողմում, ունկից ունկ ընկած հատվածում նախշեր են՝ ռեյեֆ ներճկամբ ոճավորված երկրաչափականը զուգորդված պարույրների և համակենտրոն շրջանների հետ (տախտ. I, նկ. 8, տախտ. II, նկ.4, տախտ. IV, նկ. 6): Գծիկային նախշազարդ է կարասի ամանի մի կողմում վզի տակով անցնող խորակոս գծերի միջև ընկած հատվածը (տախտ. I, նկ. 8): Երկրորդ տիպի կարասների վիզն ավելի երկար է, իրանի փքունությունը՝ ավելի կլորացված: Սրանք ունեն եռանկյունաձև, խոյազուխ հիշեցնող ոճավորված կեղծ ունկ, որ մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է որպես կոցաձև (տախտ. IV, նկ. 3): Կարասների դիմերեսին, իրանի փքուն մասում պատկերված ոճավորված ռեյեֆ ներճկված նախշազարդի մի դեկորը կրկնվում է վզի վրա: Կարասներից մեկի իրանի կեսից մինչև նստուկը կոկված չէ, մակերեսը խորոտրոր է (տախտ. IV, նկ.1): Նստուկի վրա պահպանվել են բիտումով արված վերականգնման հետքեր: Ամանի մեծ չափերը (բերանի տրամ. 48 սմ, բարձր. 50 սմ), տարողունակությունը և շատ փոքր նստուկը (տրամ. 8,5 սմ) ենթադրում են, որ ամանը դրվել է անշարժ՝ նստուկը հողի մեջ: Նշված հատվածը չի կոկվել և մակերեսի անհարթությամբ մեծացված շփման մակերեսն ապահովել է ամանի հաստատուն դիրքը:

Մեծ Մեպասարի կարասներն ունեն 34,5-48 սմ տրամագծով բերանի բացվածք, 34,5-50 սմ բարձրություն: Գտնվել են նաև կարմիր կարասների տարբեր բեկորներ, որոնց մեջ՝ ռեյեֆ նախշազարդմամբ մեծ կարասի իրանի հատված ներճկված քառակուսի և սակրաձև նախշով (տախտ. III, նկ.17): Բեկորային խեցեղենի մեջ կան ինչպես ոճավորված ռեյեֆ ներճկված նախշազարդերով (տախտ. III, նկ.1-17), գծազարդ, այնպես էլ կեղծ ունկերով կարասների բեկորներ (տախտ. IV, նկ. 2):

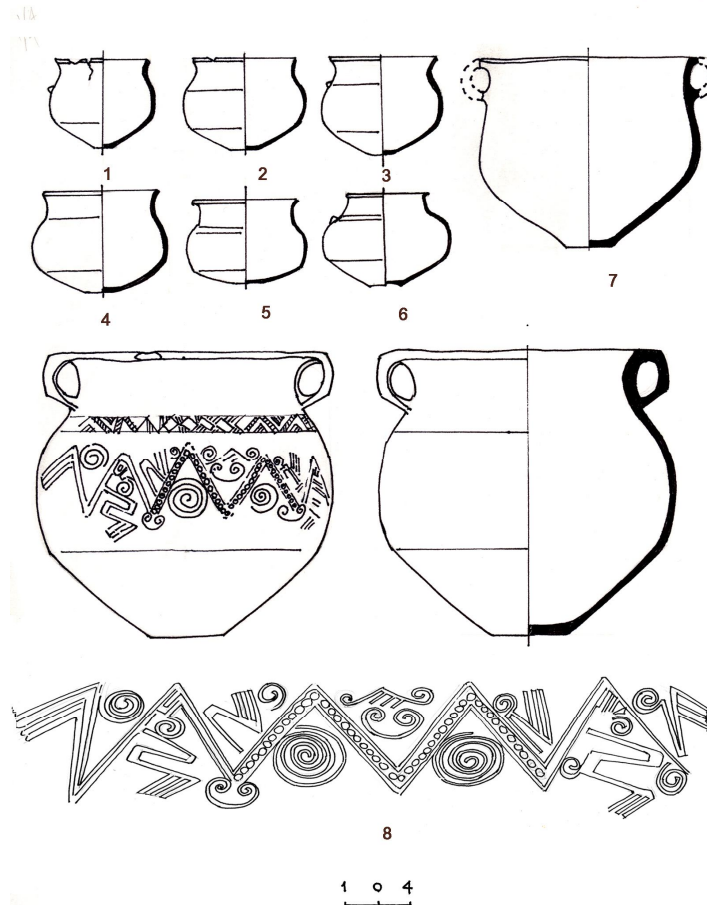
Կարասներ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. III հազարամյակի բոլոր հնավայրերից: Չևերն ու զարդանախշերն իրենց զուգահեռներն ունեն Քոսի-ճո-

* Խեցեղենի վերականգնումը կատարվել է Շիրակի երկրագիտական թանգարանում. նկարիչ-վերականգնողներ՝ Հ. Ավետիսյան և Ռ. Մարգարյան: Տախտակները՝ նկարիչ Վ. Թովչյանի, չափագրությունները՝ ճարտարապետ Լ. Մինասյանի:

թերում,⁵ Շենգավիթում,⁶ Գառնիում,⁷ Ջաղացատերում,⁸ Մեծամորում,⁹ Կառնուտում,¹⁰ Հառիճում,¹¹ կոցածև կախված շուրթերը՝ Գառնիում,¹² Էլառ Դարանիում:¹³

Գավաթներից հինգն ամբողջական են, կան մաս բեկորային գավաթներ: Մրանք, ինչպես և կարասները, եռամաս են, սև փայլեցված արտաքին ունեն, կարմրավուն կամ գորշ աստառ, բարակ, ետ ճկված շուրթով լայն բերան, կարճ վիզ, փքուն իրան, իրանից կտրուկ անցումով ձևավորվող փոքր մատուկ:

Տախտակ I

⁵ Մ. Դևեջյան, Հնագիտական հետազոտություններ Տաշիր-Չորագետում, Եր., 2001, էջ 28, աղ. VIII նկ. 8:

⁶ Ս. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, էջ 176-179, աղ. L, LI:

⁷ Է. Խանգաղյան, Գառնի IV, 1949-1966 թթ. պեղումների արդյունքները, Եր., 1969, էջ 46-48:

⁸ Ս. Եսայան, Культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976, стр. 17, табл. 3, рис. 7:

⁹ Է. Խանգաղյան, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 34, նկ. 41:

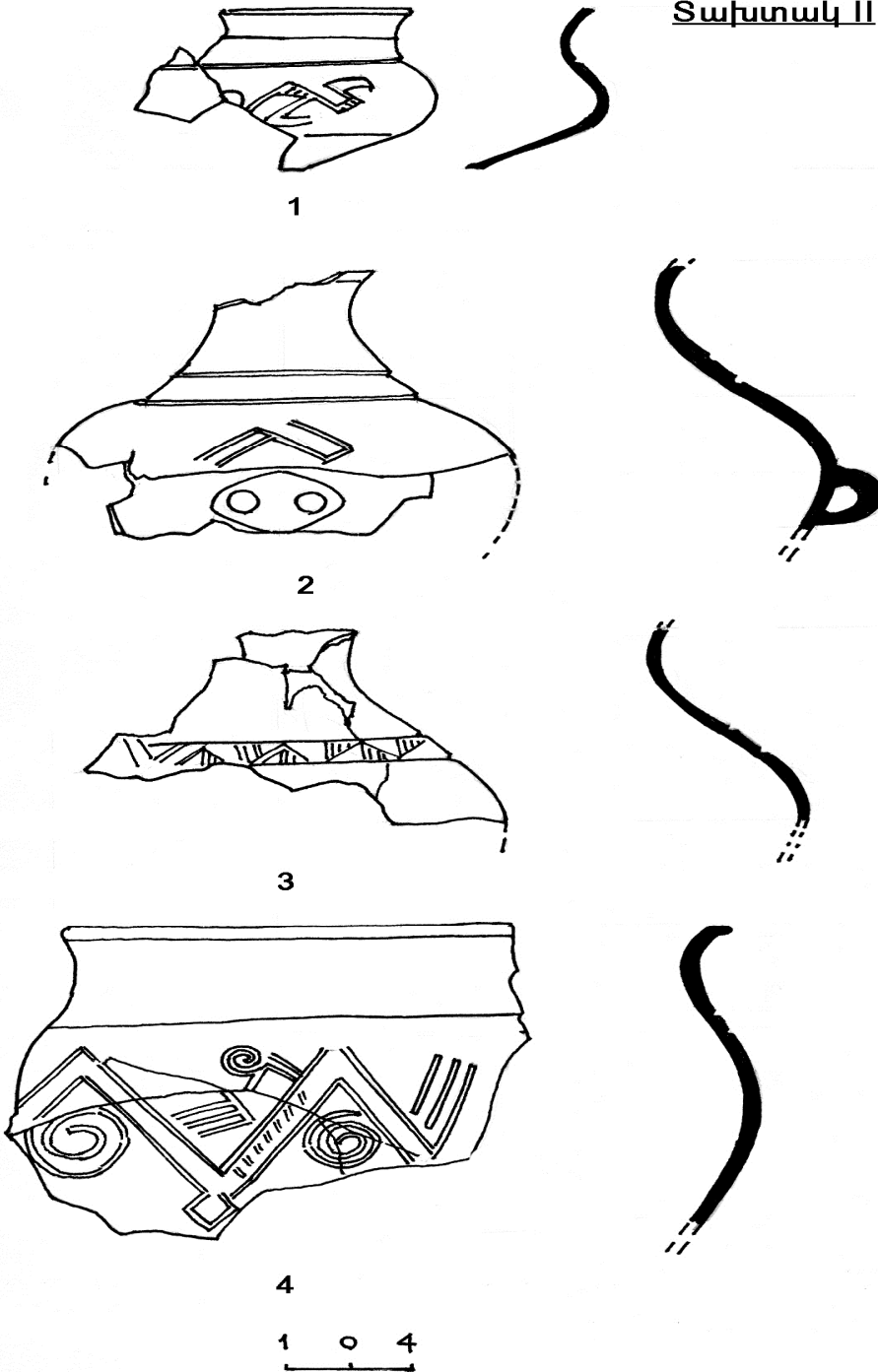
¹⁰ Ք. Բաղալյան, Раннебронзовое поселение близ с Карнут, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1984, N 1, стр. 232, рис. 2/12, 18, 19, 20:

¹¹ Թ. Խաչատրյան, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 63-64, рис. 18-21:

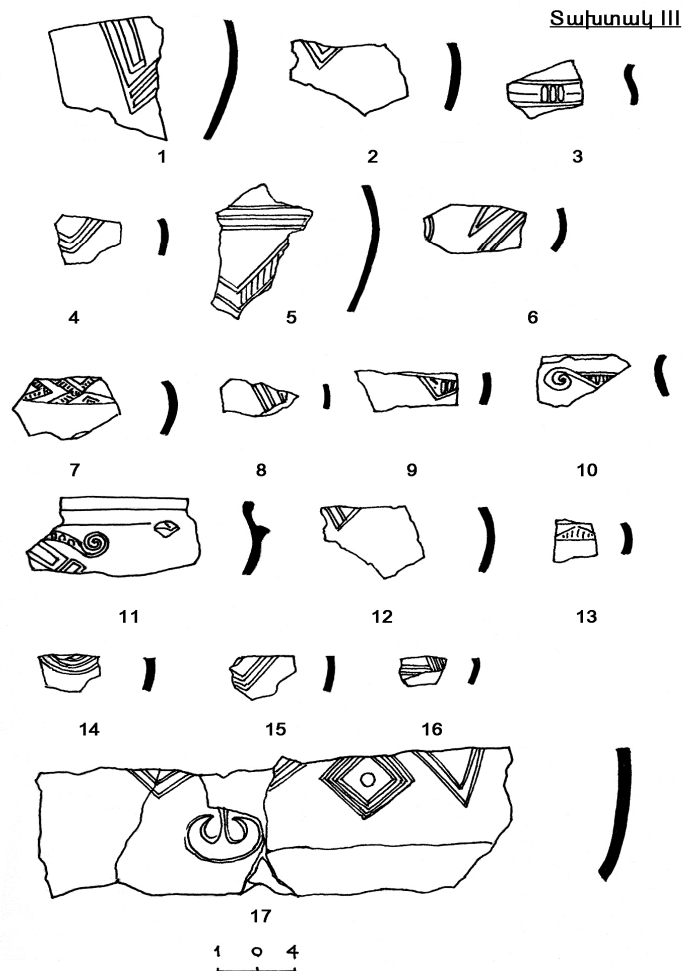
¹² Է. Խանգաղյան, 1969, էջ 60, նկ. 57, 58:

¹³ Է. Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, 1979, էջ 31:

Տախտակ II

Գավաթներից երկուսը իրանի փքուն մասի վրա ունեն 2 սմ երկարությամբ ելուստավոր, փոքր կեղծ ունկ (տախտ. I, նկ.1,6): Ավերված մասից գտնված գավաթներից մեկի իրանի վրա ոճավոր թռչնազարդ է (տախտ. II, նկ. 1): Գավաթներն ունեն 9,5-12,5 սմ բարձրություն, բերանի բացվածքը՝ 9,5-13 սմ, մատուկները փոքր են՝ 2-5 կամ 3,5 սմ, իսկ ձևը առաջին խմբի կարասների կրկնօրինակումն է (տախտ. I, նկ.1-6, տախտ. II, նկ.1): Մ.ք.ա. III հազարամյակին բնորոշ այսօրինակ նրբախեցի գավաթներ հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի համարյա բոլոր հնավայրերում:

Հայտնի են Քեփից,¹⁴ Գառնիից,¹⁵ Նոր Խաչակապից¹⁶ և այլ հնավայրերից: Մրանց տարածման տիրույթը շատ մեծ է, հյուսիսում հասնում են մինչև Թրիալեթի, հարավում՝ Գեոյ-թեփե և Կիրքեթ-Կերակ:¹⁷

Սափորները նույնպես եռամասս հորինվածքով են: Գտնված երեք սափորներից երկուսն ունեն սև փայլեցված արտաքին և գորշ աստառ, երրորդը՝ կարմրավուն փայլեցված արտաքին և անփայլ աստառ, բարակ շուրթ, գնդաձև իրանի մեջ սեղմված նեղ և երկար վիզ: Սև սափորներից մեկի իրանի մի կողմում պահպանվել է երկատված կիսագնդաձև մեծ ունկ, որից վերև ոճավորված ռելյեֆ գծանախշ է (տախտ. II, նկ. 2): Ամանի երեք ունկերից պահպանվել է մեկը: Մեծ Սեպասարի այսօրինակ մեկ այլ կարմիր սափորի վզի տակ խորակոս, զուգահեռ գծերի միջև թեք խազանախշեր են (տախտ. II, նկ. 3): Եռականթ այսպիսի սափորները վաղ բրոնզում փոքրաթիվ են: Մի սափոր գտնվել է Լորուտից,¹⁸ որը թվագրվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ

¹⁴ Л. П е т р о с я н, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.), Ер., 1989, табл. 13/7, стр. 24.

¹⁵ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, 1969, էջ 54, նկ. 50:

¹⁶ Ն. Ե ն զ ի բ ա ռ յ ա ն, Հայտնագործումներ Նոր Խաչակապում, Հուշարձան տարեգիրք, Գ, Եր., 2005, էջ 81:

¹⁷ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, էջ 63:

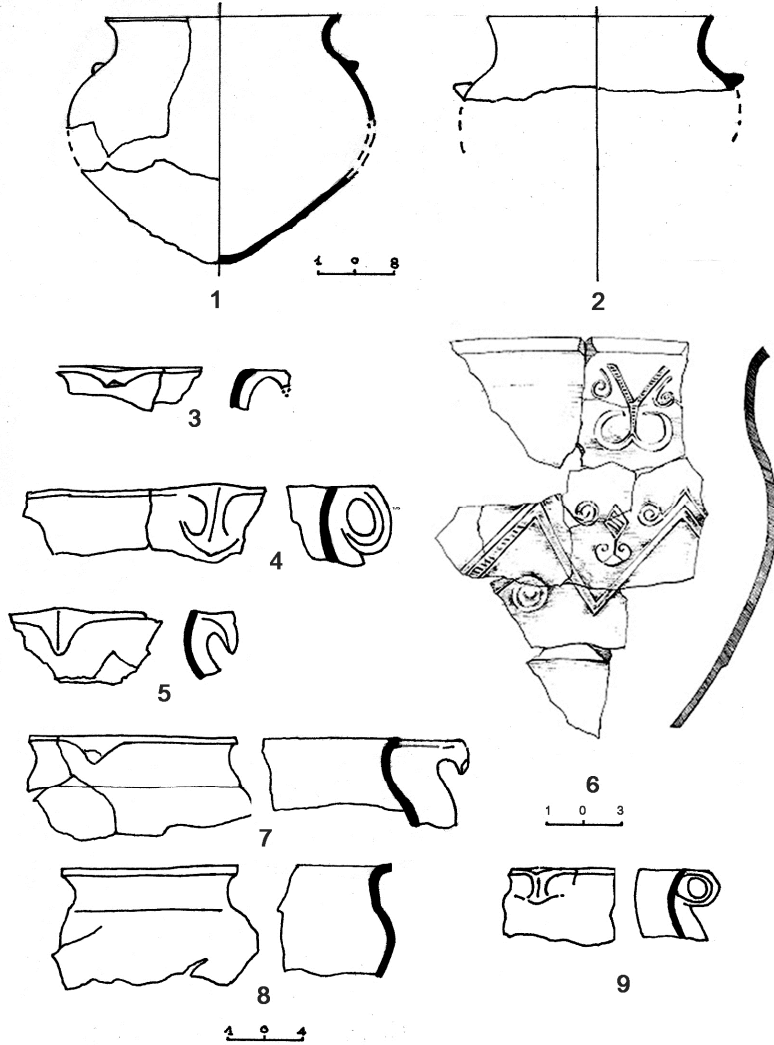
¹⁸ Մ. Դ և ե ջ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 12, աղ. III, նկ. 1, ա, բ:

կետով, հայտնի են նաև Գառնիից,¹⁹ Էջմիածնի Մոխրաբլուրից,²⁰ Կառնուտից,²¹ Վրաստանում՝ Օզնի, Մաղախլո, և Կվացխեղեղի հնավայրերից:²²

Սաջերը գտնվել են կլոր կացարանում՝ հատակի տակ: Մրանք տափակ նստուկով փռված կողերով ամաններ են՝ մի կողմում ուղիղ և խորը բացվածքով: Առաջին սաջի հատակին մայր հողի կարմրավուն բարակ շերտ էր, ապա իրար մեջ շարված մյուս սաջերը՝ մեծից փոքր: Ըստ ձևերի, սաջերը կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբում բարակ, 0,5-0,6 սմ հաստությամբ, նուրբ, լավ կոկված և փայլեցված մակերեսով, դեպի դուրս թեքված կողերով ամաններն են (տախտ. V, նկ. 6, 7, 9, 11): Պահպանված բեկորներով մասամբ վերականգնված այս խմբի սաջերից մեկի նստուկն ունի մոտ 35 սմ տրամագիծ (տախտ. V, նկ. 9): Կոտրված լինելու պատճառով կողերի բարձրությունն անհայտ է: Նշված խմբից պահպանվել են երեք տարբեր սաջերի կողերի և նստուկների բեկորներ, որոնք սակայն ամբողջացնող պատկեր չեն տալիս:

Տախտակ IV

¹⁹ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1969, էջ 71, նկ. 69:

²⁰ Ս. Դ. և Ե. Զ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 31:

²¹ Նույն տեղում, էջ 32:

²² Б. К у ф т и н, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, табл. XXXIX.

Երկրորդ խմբում, 1,3-2 սմ հաստությամբ պատերով, դեղնավուն և վարդագույն, նույնպես մանրահատիկ, լավ հունցված կավից սաջերն են:

Մրանց մակերեսը կոկված է, իսկ մեկը՝ նաև ներկված: Սաջերից մեկի շուրթը նույնպես ներկված է, այսինքն ամանը վնասվելուց հետո էլ օգտագործվել է (տախտ. V, նկ. 8): Կողերը բարձր են, ուղիղ (պահպանված թերի կողերի բարձրությունը՝ 12 սմ), դիմացի բացվածքինը՝ 4,5սմ: Սաջն, ըստ վերականգնված հատվածների, ունեցել է մոտավորապես 60 սմ լայնություն, իսկ բացվածքը՝ մոտ 35 սմ: Նստուկի վրա պահպանված հետքերը ենթադրում են, որ այն ևս պատրաստվել է խոտածածկ գետնին, ինչպես և այս խմբի մյուս սաջերը: Սաջերի կողերի վրա նկատելի են կրակի հետքեր:

Երրորդ խմբում կողերը ներս սեղմված սաջերն են (տախտ. V, նկ. 1-5): Կողերից մեկի վրա քառանիստ, մյուսի վրա՝ ուղղանկյուն զարդանախշ է (տախտ. V, նկ. 3,5): Սաջերի չափերը և խեցու բարակությունը ենթադրում են, որ դրվել են անշարժ դիրքով: Սաջերի վաղ օրինակները հայտնի են էնեոլիթյան հուշարձաններից: Վաղբրոնզիդարյան սաջեր գտնվել են Քեթիից,²³ Ագարակից:²⁴ Ընկույզի կեսի մնանվող այսպիսի ամաններ հայտնի են վաղբրոնզիդարյան Չաղացատեղ բնակավայրից:²⁵

Կճուճներ: Խոհանոցային խեցեղենի մեջ կան բաց դեղնավուն, մանրահատիկ, լավ հունցված կավից կճուճներ, որոնք ունեն քիչ դուրս ճկված շուրթով բերան, փքուն իրան: Իրանի հակադիր կողմում երկատված կամ կտցածն զույգ ունկեր են (տախտ. IV, նկ. 3-5,7-9): Կճուճներից մեկն ունի բաց դարչնագույն փայլեցված արտաքին, իրանն ու բերանի բացվածքը հավասար են՝ 23,5սմ: Քիչ ետ ճկված և ուղիղ կտրված շուրթն իրանին է միացել զույգ հակադիր ունկերով, որոնք հիմքից կտրված են: Նստուկը փոքր է, տրանսգիծը՝ ճամ (տախտ. I, նկ. 7):

Կավե օջախներ: Օջախների բեկորներ գտնվեցին բնակավայրի տարբեր հատվածներից. կացարանի հատակին քարերով շարված օջախի կողքին՝ աղորիքի վրա, ինչպես նաև ավերված տարածքից: Մրանք կտրվածքում տարբեր են՝ ուղղանկյուն կամ եռանկյուն (տախտ. VI, նկ. 6-10): Գտնված բոլոր բեկորները դեղնավուն, մանրահատիկ, լավ հունցված և լավ թրծված կավից են, տեղ-տեղ՝ նաև կրակից սևացած: Պահպանված քիչ կորացող ոտքերը հիշեցնում են Շենգավիթի²⁶ օջախների պատվանդանները: Նույն տեղից գտնված պայտածն օջախի բեկորը երկարավուն և ձգված խոյի գլուխ է (տախտ. VI, նկ. 5): Խոյի ոճավորված, կտցածն զլուխն եզերված է զուգահեռ զույգ գծերով: Աչքերն արված են օղակի ձևով, որոնցից վերև պահպանվել են եղջյուրների աղեղնաձև հիմքերը: Չուգահեռը Հառիճում²⁷ է, ուր գտնված ծխական օջախները նույն խոյագլուխ ոտքերն ունեն:

Շարժական օջախները տարածված են Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Սիրիայի վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում: Հիմնականում կենդանակերպ կամ մարդակերպ են: Ընդունված է այն տեսակետը, որ շարժական օջախները խորհրդանշել են արական սկիզբ և տղամարդու կողմից տնային օջախի արգասավորումը:²⁸ Շարժական օջախները լայն տարածում են ունեցել վաղբրոնզիդարյան մշակույթի տարբեր հուշարձաններում. Գառնի,²⁹ Շենգավիթ,³⁰ Քոսի ճոթեր,³¹ Արևիկ³² Քեթի,³³ Վրաստանում՝ Օզնի,³⁴ Չգուդրիս Գվերդա,³⁵ Հյուսիսային Կովկասում՝ Լուգովոյե:³⁶

²³ Л. Петросян, *նշվ. աշխ.*, էջ 32, տախտ. 19/8,9:

²⁴ Գ. Թումանյան, *Ագարակի հնավայրի I տեղամասի 2002թ. պեղումները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Եր., 2005, էջ 63:*

²⁵ С. Есаян, *նշվ. աշխ.*, տախտ. 4/7,8, 9:

²⁶ У. Ушарджян, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, էջ 175/3,4,5:*

²⁷ Т. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 78, նկ. 39-41.

²⁸ К. Кушнарёва, Т. Чубинишвили, *Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.), Л., 1970, стр. 165.*

²⁹ Է. Խանգադյան, 1969, էջ 68-69, աղ. XV, XVII 3:

³⁰ У. Ушарджян, *նշվ. աշխ.*, էջ 175/2,4, 5:

³¹ У. Գևորգյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 35:

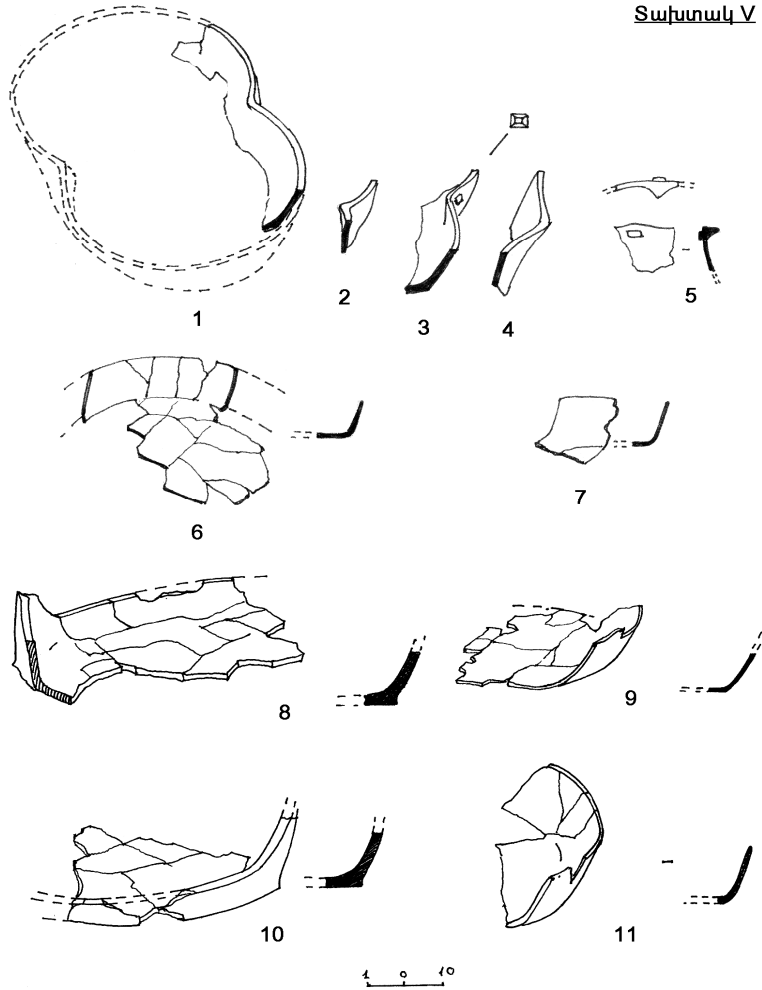
³² Է. Խանգադյան, 1969, էջ 69:

³³ Л. Петросян, *նշվ. աշխ.*, տախտ. 14/1,7:

³⁴ Б. Кутун, *նշվ. աշխ.*, էջ 36.

Խոյագլուխ շարժական օջախներ հայտնի են Հառիճից,³⁷ Էջմիածնի մոխրաբլուրից,³⁸ Գառնիից,³⁹ Զոսի-ճոթերից:⁴⁰

Տախտակ V

Մեկ այլ օջախ բացվեց ինչ-որ կառույցից պահպանված հատակի վրա:^{*} Մայր հողի մեջ դրված անոթի բերանը (տրամ. 18սմ) բացվում է հատակի զոգավոր մասի վրա: Նստուկը բացակայում է, ներսից՝ վզի տակից, ծեփված է կավի շատ բարակ շերտով, որը հասնելով շուրթին, թեթև անցումով, շարունակվում է հատակի վրա, ապա աստիճանաբար ձուլվում է մայր հողի հրաբխային խարամով հարթեցված և կավով տափանված հատակին: Գավաթի մեջ կրակի հետքեր են: Նման մի օջախ բացվել է Նորաբացում, ուր ինչպես և Մեծ Սեպասարում, հատակի տակ դրվել է ամանի վերին

³⁵ В. Л ю б и н, Археологическая разведка в окрестностях города Сталинири, КСИИМК, вып. 60, стр. 15, рис. 18.

³⁶ Р. М у н ч а е в, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, ном. 100, 1961, стр. 126.

³⁷ Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 71-72, նկ. 39-41:

³⁸ Ս. Մ ա ռ ղ ա ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 175, նկ. 6:

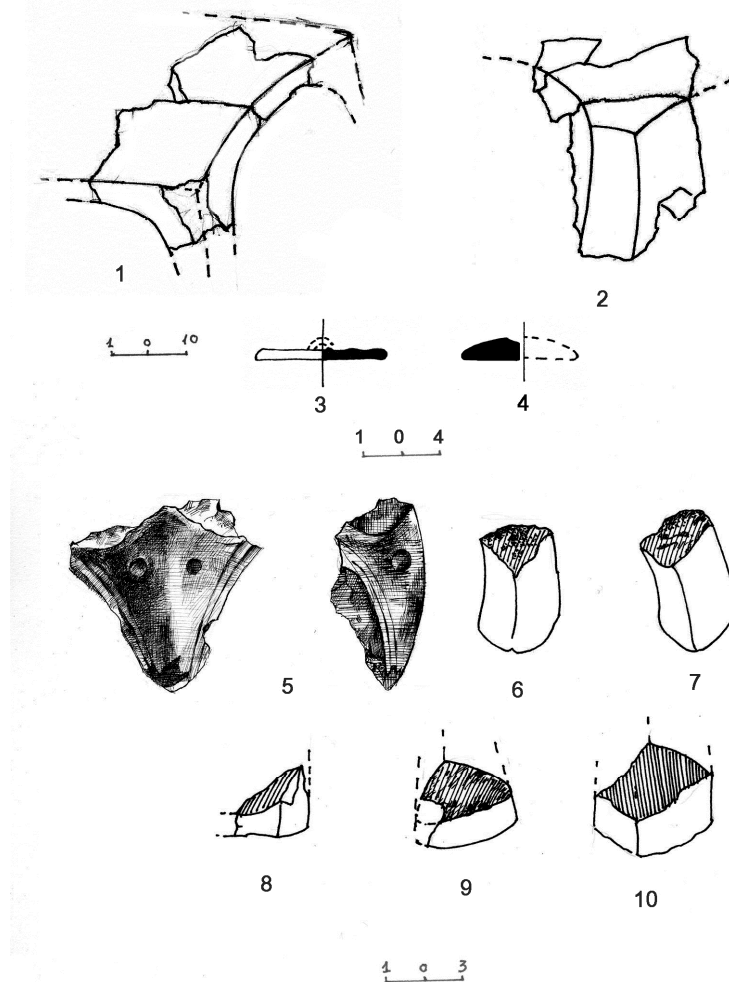
³⁹ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1969, աղ. XIV, XV, XVII, նկ. 2:

⁴⁰ Ս. Դ և ե ջ յ ա ն, նշվ. աշխ., նկ. 8: Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 71-72, рис. 39-41.

* Կառույցը մասամբ է պեղված:

մասը:⁴¹ Հառիճում նման մի օջախի համար օգտագործվել է ձվածիր, առանց նստուկի բաժակ:⁴² Եվ Հառիճում, և Նորարացում օջախի համար օգտագործված անոթների նստուկների բացակայությունը, իսկ Մեծ Մեպասարում նաև կառույցի կավածեփի հատակի զոգավորությունն արվել են որոշակի նպատակով: Ակնհայտ է օջախի ծիսական գործառույթը և բացված հատվածը ծիսական կառույցից պահպանված հատակ է:*

Տախտակ VI

Պաշտամունքային բնույթի օջախներ հայտնի են Ջրահովիտից ու Շենգավիթից:⁴³ Հենակ-պատվանդաններ: Սաջերի հետ գտնված տարրեր ամանների

⁴¹ Г. А р е ш я н, Норабац—новый намятник эпохи бронзы, Сб. Археологические открытия 1979, М., 1980, стр. 423.

⁴² Т. Х а ч а т р я н, Գշվ. աշխ., էջ 72:

* Այսօր էլ Մեծ Մեպասարը սրբատեղի է, որ հաստատում է հեթանոսական պաշտամունքային կառույցները քրիստոնեությանը սրբացվելու և սրբատեղիների վերածվելու մասին Փավստոս Բուզանդի վկայությունը «...այն տեղերը, որոնք առաջ կուռքերի պատկերների տեղեր էին և հետո Աստծու անունով մաքրվեցին ու դարձան աղոթքի տներ և ուխտատեղիներ բոլորի համար»/Բուզ. Գ դպր. գլուխ Գ/, Եր., 1968:

⁴³ Ա. Գ ն ու ն ի, Շենգավիթյան մշակույթի օջախները և դրանց համալիրները, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, 2004, էջ 203:

բեկորների մեջ կան նաև պատվանդանի մասեր: Առաջինը Յամ հաստությամբ, վարդագույն, մանրահատիկ, լավ հունցված, համասեռ և շատ լավ թրծված կավից, տափակ հարթակ է՝ անկյուններից ելնող ելուստներով (տախտ. VI, նկ. 1): Պահպանված բեկորներով վերականգնված հատվածը (երկ. 25սմ, լայն. 15սմ) թույլ է տալիս ենթադրել, որ պատվանդանն ունեցել է կամ եռանկյուն կամ քառանկյուն հարթակ՝ եզրերից թեքությամբ աստիճանաբար իջնող, իրանի հետ միաձույլ ուղքերով, որոնցից երկուսի հիմքերն են պահպանվել: Հենակների կողերից մեկի վրա սայիտակ ներկի, նաև կրակի հետքեր կան: Մեկ այլ՝ դեղնավուն, մանրահատիկ կավից, շատ վատ թրծված պատվանդանի բեկորներ գտնվեցին հուշարձանի ավերված հատվածից: Պահպանվել է իրի մոտ մեկ երրորդը՝ իրանի և ուղքի հատվածով: Հարթակից ուղքեր անցումներն արված են ընդգծված կողային նիստերով (տախտ. VI, նկ. 2): Ելնելով պահպանված հատվածից և տարբեր հնավայրերից գտնված հայտնի տարբերակների համադրումից՝ այն կրկնում է Հառիճից գտնված եռանկյունի կամ քառակուսի պատվանդանների ձևը:⁴⁴ Հենակ պատվանդաններ հայտնի են Դվինից, Շենգավիթից, Շրեշ բլուրից:⁴⁵

Խուփեր: Գտածոների մեջ կա նաև սկավառակաձև երկու խուփ: Երկուսն էլ թև բեկորային են: Խուփերից մեկը (տրամ. 14,5 սմ, հաստ. 1,5սմ) մոխրագույն է՝ մանրահատիկ կավից, քիչ անկանոն և անհարթ մակերեսով: Կենտրոնում պահպանվել է ունկի հիմքը: Արտաքին երեսը զարդարված է խորակոս համակենտրոն շրջաններով (տախտ. VI, նկ. 3): Մյուսից պահպանված բեկորը մանրահատիկ կավից է, լավ հունցված և լավ թրծված: Ունի սև փայլեցված արտաքին, շուրթը հարթ է և լայներից, կենտրոնը՝ զոգավոր (տախտ. VI, նկ. 4): Խուփեր գտնվել են վաղբրոնզիդարյան բազմաթիվ հուշարձաններից. Կառնուտ,⁴⁶ Քեթի:⁴⁷ Ելնելով Շիրակավանից,⁴⁸ Հառիճից,⁴⁹ Էլառից,⁵⁰ Ջաղացատեղ ամրոցից⁵¹ գտնված համանման ձևերից՝ առաջին խուփն ունեցել է կիսագնդաձև բռնակ:

Խեցեղենի քննությունը ցույց է տալիս, որ ըստ որակական հատկանիշների, կան բարձրակարգ ու հասարակ անոթներ: Անկախ խեցեղենի ծխական կամ կենցաղային-կիրառական նշանակությունից, բոլոր իրերը բարձրորակ են: Բարձրակարգ խեցեղենի մեծ մասը եռամաս է՝ վզի, իրանի, նստուկի հատվածներում կտրուկ անցումներով, լավ հունցված և շատ լավ թրծված է, ունի հարթ, կոկված մակերես, մեծ մասամբ զարդանախշված է: Նախշերն արված են իրանի փքուն հատվածում, վզի վրա, ունկից վերև: Չարդանները երկրաչափական են. համակենտրոն շրջան, քառակուսի, պարույր, զիգ-զագներ, ոճավոր թռչնազարդ, սակրանման նախշ, զուգահեռ գծեր, որոնք հաճախ կենտածան են: Գծազարդն արված է վզի տակ:

Ներձկված և գծային զարդանախշումը կատարվել է մինչ թրծելը՝ խոնավ կավի վրա սեղմելու և զոռալիելու եղանակով: Կավանոթների փքուն իրանը զարդանախշված է միայն մի կողմում՝ ունկից-ունկ ընկած հատվածում: Երբեմն նախշի ընդհանուր պատկերից մի դետալ կա վզի վրա: Շուրթերը բարակ են, ներսի կողմից՝ լայն ժապավենով փայլեցված: Կան նաև կտցած շուրթեր, որ վերածվում են ունկի: Ունկերը տարբեր են. կեղծ ելուստավոր եռանկյունաձև, երկթեք, կիսագնդաձև և կտցած: Բարձրակարգ խեցեղենը տոնական կամ ծխական է և հավանաբար օգտագործվել է որոշակի արարողությունների ժամանակ և զարդանախշումներն էլ որոշակի իմաստ ու բովանդակություն են կրել:

⁴⁴ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 72, նկ. 33:

⁴⁵ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1967, էջ 67, աղ. XVІІІ:

⁴⁶ Р. Б а г а л я н, *նշվ. աշխ.*, նկ. 2/16,17:

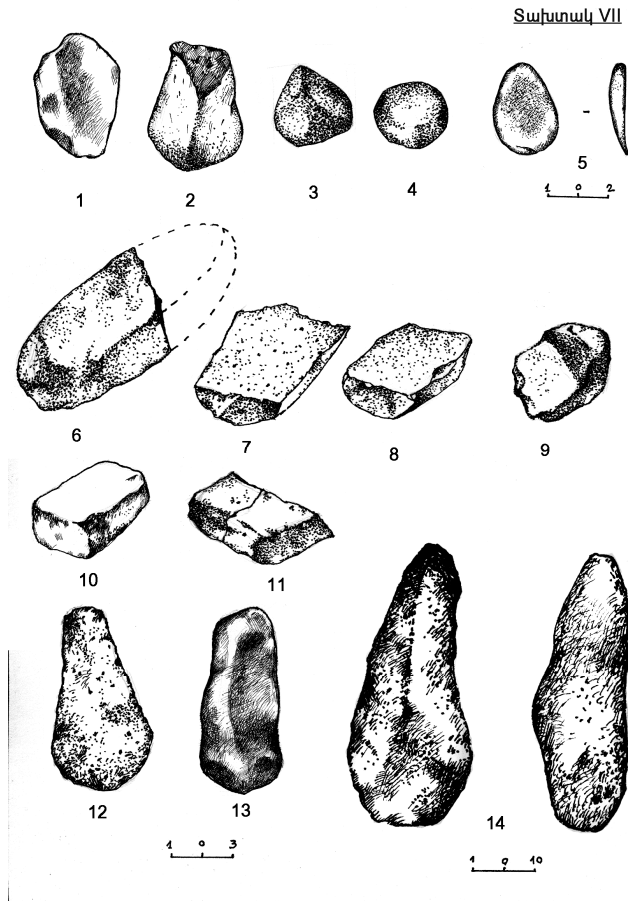
⁴⁷ Л П е т р о с я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 24, տախտ. 14/4:

⁴⁸ Ռ. Թ ո ռ ո ս յ ա ն, Օ. Խ ն կ ի կ յ ա ն, Լ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Հին Շիրակավան (1977-1981թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., 2002, էջ 13, աղ 1/10:

⁴⁹ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 73, նկ. 34:

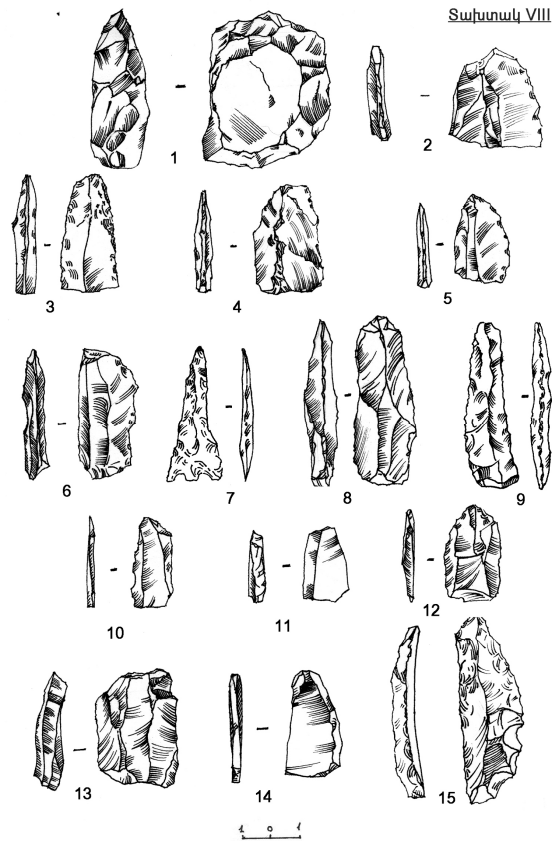
⁵⁰ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1979, էջ 35, 1969, նկ. 66: Նույնի, 1967, նկ. 19: Նույնի, 1978, նկ. 24:

⁵¹ С. Е с а я н, Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976. табл.18/5,6.

Վերը բերված ձևերով նախշագարդամբ և խեցեղենը բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա III հազարամյակի մշակույթին և բազմաթիվ գուգահեռներ ունի Հայաստանի համաժամանակյա բոլոր հուշարձաններում: Խեցեղործության և արտադրության այլ ճյուղերի զարգացման մասին վկայում են հայտնաբերված նյութերը: Հատակին քարերով շարված օջախի մոտ գտնված վառ մարնջագույն օխրայի բեկորները խեցեղործական արտադրության հետ են կապված: Նույն տեղում գտնված նավածև աղորիքի վրա պահպանված վարդագույն հետքերը Մեծ Մեպասարի մայր հողին բնորոշ հրաբխային կարմիր խարամն աղալու հետևանքով են առաջացել: Այս ապարի փոշին է հավանաբար որպես ներկանյութ օգտագործվել խեցեղործության մեջ. գտնված խեցեղենի մեջ բազմաթիվ են ապարի վարդագույն երանգն ունեցող սաջերն ու կարասները: Խեցեղործական արտադրության մասին են վկայում նաև խոշոր եղջերավոր անասունի ոսկրերից պատրաստված գործիքները: Խեցեղենը ցույց է տալիս, որ լայն աղերսներ ունենալով Կուրարաքսյան մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանների հետ, առավել մոտ է Կառնուտին: Ելնելով ձևառճական և շերտագրական դիտարկումներից՝ խեցեղենի ձևերի, զարդանախշերի վերլուծություն և համաժամանակյա հուշարձանների գտածոների հետ համեմատություն և համադրում, Մեծ Մեպասարը վաղբրոնզիդարյան բնակավայրը կարող է թվագրվել մ.թ.ա. 26-24/22 դարերով:

Աշխատանքային գործիքներ: Մրանք պատրաստված են քարից, օքսիդիանից և ոսկորից: Քարից գործիքները աղորիքներ են, սանդեր, սանդկոթեր, կոկիչներ, տորրիչներ, մանգաղի ներդիր: Ներդիրն ունի զոգավոր երկու երեսից մշակված բանող եզր և քիչ ուռուցիկ մեջք, կտրվածքում՝ ձգված էլիպսի ձև (տախտ. VIII, նկ. 9): Մակերեսը մշակված է պոկելու եղանակով: Մրանք ի հայտ են գալիս IV հազարամյակի վերջում և լայն տարածում են ստանում III հազարամյակում:

Գտնվել են բազմաթիվ հուշարձաններում. Հատիճ,⁵² Գառնի,⁵³ Շենգավիթ,⁵⁴ Քոսի-ճոթեր,⁵⁵ Քեթի,⁵⁶ Էլառ:⁵⁷ Բազալտից մավածն հինգ տարբեր աղորիքների բեկորներից (տախտ. VII, 6-9,11), երկուսը ծակոտկեն բազալտից են, ունեն 11սմ լայնություն, 4սմ հաստություն: Մյուս երեքը բաց վարդագույն բազալտից են: Աղորիքների զուգահեռները Հատիճ,⁵⁸ Քոսի ճոթեր,⁵⁹ Գառնի⁶⁰ և Քեթի⁶¹ համաժամանակյա հուշարձաններում են: Սաջերի հետ գտնված քարից երկու գործիքներն աշխատած և ողորկ դարձած մակերես ունեն և օգտագործվել են որպես կտորիչ կամ ծեծիչ (տախտ. VII, նկ. 1,13): Գտնվել են ման սանդղկոթեր, մեկն ամբողջական է (տախտ. VII, նկ. 12), մյուսը՝ քերի (տախտ. VII, նկ. 2), խեցեղենը կոկելու համար քարե կոկիչներ՝ շրջամածն, բրգածն, ուղղանկյուն (տախտ. VII, նկ. 3,4,10): Գտածոների մեջ կա ման վանակատից նետասլաք (տախտ. VIII, նկ. 7) նեղ և երկար իրանով, սուր ծայրով, փոփած, պոչուկին հավասար թևերով (երկ. 5սմ, լայն. կոթի հատվածում՝ 2սմ): Մրա ուղղակի զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն: Գտածոն թեև ավելի երկար ծայր ունի, սակայն թևերի և կոթի ձևով նման է Գառնիից հայտնաբերվածին:⁶²

⁵² Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 45, նկ. 10:

⁵³ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, 1967, էջ 35:

⁵⁴ Ս. Ս ա ր դ ա ր յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, աղ. XLVII/14:

⁵⁵ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, *Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, «Տեղեկագիր»*, 1962, թիվ 10, էջ 81: Նույնի, 1967, էջ 35:

⁵⁶ Л П е т р о с я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 18, տախտ. 2/6:

⁵⁷ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, 1979, նկ. 82:

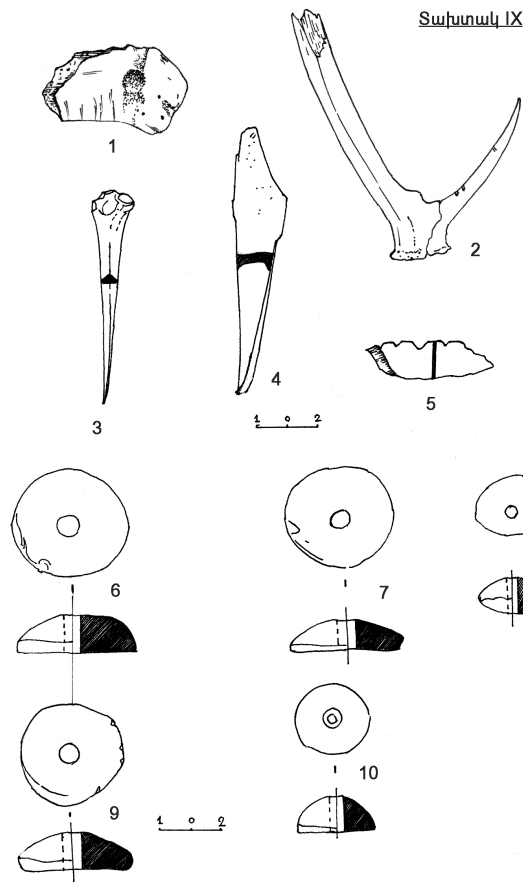
⁵⁸ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, նկ. 11:

⁵⁹ Ս. Գ և ե ջ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, աղ. XVI/16:

⁶⁰ Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, 1969, աղ. IV:

⁶¹ Л. П е т р о с я н, *նշվ. աշխ.*, տախտ. 3/1:

⁶² Է. Խ ա ն գ ա դ յ ա ն, 1969, նկ. 17, էջ 27:

Ինչպես բրոնզիդարյան, այնպես էլ միջնադարյան շերտից գտնվել են վանակատից գործիքներ (դանակի շերտերը, միջուկը, նետաալաքի և այլ գործիքների նախապատրաստուկները (տախտ. VIII, նկ. 1-6, 8, 10-15) նույնպես վաղ շերտին են վերաբերում): Քարե իրերի մեջ կա նաև օջախ-կրակարանի հատակից քիչ վեր գտնված մի իր, հավանաբար կոտք (տախտ. VII, նկ. 14): Ծակոտկեն բազալտից, զանգվածեղ հիմքից աստիճանաբար բարձրացող, միջնամասում եռանիստ անցումի վերածվող և սրացող գագաթով ավարտվող կոտքի կողերի վրա կրակի երկայնակի հետքեր կան:

Գտածոների մեջ կան նաև ոսկրե գործիքներ՝ իլիկի գլուխ, քերիչ, հերուն, ինչպես նաև խեցեղենը նախշելու գործիք: Իլիկի գլուխները ոսկորից և կավից են (տախտ. IX, նկ. 6-10): Ոսկորից օրինակները տարբեր չափերի են (տրամ. 4սմ, 4,5սմ, 6,5սմ), կողքերը հարթ մշակված, միջանցիկ անցքը՝ գայլիկոնված: Կեռիկը լավ նստելու համար իլիկներից մեկի վերին հատվածը հարթեցվել է: Ոսկորից իլիկի գլուխները համարվել են արևի խորհրդանիշեր⁶³ և լայն տարածում ունեն վաղբրոնզիդարյան համարյա բոլոր բնակավայրերում:

Վաղբրոնզիդարյան շերտին են վերաբերում նաև ոսկրե երեք գործիքները: Թռչնի ոսկորից 13,5սմ երկարությամբ հերունի (տախտ. IX, նկ. 3) նմանակը հայտնի է Մեծամորից:⁶⁴ Ոսկորից իրերի մեջ կա նաև խոշոր եղջերավոր անասունի կողոսկրից պատրաստված ատամնավոր գործիք (տախտ. IX, նկ. 5), որն ունի 8սմ երկարություն, 2,5սմ լայնություն: Եռատամ, կլորավուն ելուստներն աշխատելուց մաշված են և հղկված: Կարասների և զավաթների վրա խորակոս պարույրազարդերը կարող էին արվել նման

⁶³ Я. К у к в и г з е, Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии, Тбилиси, 1988, стр. 164-166.

⁶⁴ Է. Խ ա ն զ ա դ յ ա ն, 1973, էջ 48, նկ. 66/1,2:

գործիքով: Մյուսը անասունի երկայնակի կտրված խողովակաձև ոսկորից է (տախտ. IX, նկ.4): Սրացող ծայրը քիչ կեռ է: Իրն օգտագործվել է խեցեգործության մեջ՝ կավի հավելյալ մասերը քերել-հանելու համար: Եղնիկի երկճյուղ եղջյուրից (տախտ. IX, նկ.2) պատրաստված մի գործիք գտնվեց ավերված տարածքում բացված ուղղանկյուն սենյակում: Այն ունի բութ անկյան ձև՝ նույն հիմքից ելնող կարճ և երկար ծայրերով: Գտածոների մեջ կա նաև եղնիկի եղջյուրից մեկ այլ նախապատրաստուկ: Եղջյուրը հիմքից կտրված է, տեղ-տեղ խազխազված, հաստ բնի վրա մշակման հետքեր կան (տախտ. IX, նկ.1): Եղջյուրից աշխատանքային գործիքներ հայտնի են վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններից: Մի տարբերակը գտնվել է Գամնիից:⁶⁵

Մեծ Մեպասարի 2004-2005թթ. պեղումները ցույց տվեցին, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում բարձր լեռնային, շրջապատի նկատմամբ գերիշխող դիրք և երկրագործության ու անասնապահության զարգացման համար նպաստավոր կլիմայական պայմաններ ունեցող սարի գագաթի հարթության վրա եղել է բնակավայր: Պահպանված պատերի, դրանցով կազմված անկյունների, ինչպես նաև սալահատակի որոշ հատվածները առայժմ թույլ են տալիս միայն փաստել կացարանների ուղղանկյուն ձևը:

Հնագիտական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ Մեծ Մեպասարի գտածոները ձևի, ոճի և նախշագարդման մի շարք հատկանիշներով առավելապես աղերսվում են Ենեոլիթի, Ջրահովիտ, Էլար, Կառնուտ, Հառիճ, Քոսի-ճոթեր վաղբրոնզիդարյան հուշարձանների նյութերի հետ: Համաժամանակյա հուշարձանների նյութերի հետ համադրումը թույլ է տալիս Մեծ Մեպասարի խեցեղենը թվագրել կուր-արաքսյան մշակույթի վերջին փուլով՝ մ.թ.ա. 26-24/22 դարերով: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները, ինչպես նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների հարյուրավոր ոսկորները վկայում են երկրագործության և անասնապահության, խեցեգործության, մանածագործության և արտադրության այլ ճյուղերի զարգացման մասին:

Մեծ Մեպասարի պեղումներով նախ հարստանում է Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզիդարյան մշակույթը, Շիրակի համաժամանակյա հուշարձանների շարքը համալրվում է մի բնակավայրով ևս, ընդարձակվում է Կուր-Արաքսյան մշակույթի տարածման տիրույթը, միաժամանակ ավելանում է նոր օղակ Շիրակ-Արարատյան դաշտ-Թոռեղ մշակութային շղթայում:

ПОСЕЛЕНИЕ III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. МЕЦ СЕПАСАР

____ Резюме ____

____ Л. Еганян ____

В 1998г. на севере Ашоцкого плоскогорья, на плоской вершине горы Мец Сепасар было обнаружено многослойное поселение. В 2004-2005гг. памятник был раскопан. Под полом средневекового жилого комплекса сохранились остатки стен и полов раннебронзового поселения. Обнаружено значительное количество керамики, костяных и каменных орудий труда, остеологический материал. Характерной деталью гончарного производства поселения на горе Мец Сепасар является керамика: карасы, горшки, кувшины, жаровни, очаги и очажные подставки. Основные характерные черты керамики поселения: преобладание линейно-геометрического орнамента, большой процент красной и черной лощеной керамики, наличие сосудов с красной и черной подкладкой.

Изучение раскопанного материала показало, что в целом Мец Сепасарский комплекс по ряду признаков синхронизируется с материалами поселений раннебронзовых намятников Шенгавит, Джраовит, Элар, Карнут, Арич, Коси-чотер и др. и датируется 26-24/22 вв. до н.э.

⁶⁵ Է. Խ ա ն զ ա ղ յ ա ն, 1969, էջ 35, նկ. 26: